ՀԱՄԱԿ ՍԻՄՈՆՅԱՆ

ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ

1914 թ. հուլիսի 19-ին (օգոստոսի 1-ին) սկսվում է Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Ռուսաստանը մինչ այդ, ելնելով իր քաղաքական շահերից, որոնք ենթադրում էին Թուրքիայի հետ հնարավոր պատերազմի ժամանակ իր կողմը գրավել հայերին, կտրուկ փոխում է վերաբերմունքը հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակների նկատմամբ: Բավական է նշել, որ ՀՅԴ կուսակցության նկատմամբ 1907-1912 թթ. շարունակված հետապնդումները եւ նրա ղեկավար գործիչների հանդեպ կիրառված բռնություններն ու բանտարկություններն անակնկալորեն վերջ գտան՝ վերաբերմունքը մեղմացավ: Այս անգամ եւս ցարական իշխանությունները խոստացան Արեւմտյան Հայաստանի շուտափույթ ազատագրում եւ ինքնավարություն, որի գաղափարը հիմնականում ներշնչեցին Դեւորգ Ե. Կաթողիկոսի միջոցով: Եւ, ցավոք սրտի, դրան հավատացին ոչ միայն վերջինս, այլեւ արեւելահայ եւ արեւմտահայ բազմաթիվ գործիչներ: Բերենք մեկ-երկու օրինակ: «Մշակի» մի խմբագրականում կարդում ենք. «Իբրեւ քաղաքացի եւ իբրեւ ազգասէր, ռուսահայի ամբողջ համակրութիւնը եւ անկեղծ սէրը ռուսական զէնքի յաջողութեան եւ յաղթութեան կողմն է»[1]:

Մեծապատանդ բանասրեղծ Վ. Տերյանը գրել է. «Նոր չէ, որ հայութիւնը պիտի վկայի իր համակրութիւնը եւ ձգտումը դեպի Ռուսաստանը: Դա մի պատմական աւանդութիւն է արդէն մեզ համար»[2]:

Դեռեւս 1914 թ. օգոստոսի 5-ին Կաթողիկոսը դիմում է փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին, հիշեցնում նրան հայկական բարենորոգումների գործի ձախողումը եւ խնդրում Արեւմտյան Հայաստանի նահանգներից կազմել մի շրջան, շնորհել ինքնավարություն՝ ղեկավար կարգելով ռուսական բարձրաստիճան մի անձի: Հետաքրքիրն այն է, որ այդ նույն գրության մեջ նշում է, թե Թուրքիայի կողմից արդեն հայտարարված զորահավաքը ահուդողի մեջ է գցել հայությանը, ուստի Ռուսաստանի կառավարությունից խնդրում է հայերի կյանքը փրկելու ուղղությամբ միջոցներ ձեռնարկել[3]: 1914 թ. սեպտեմբերի 2-ին փոխարքան այս գրությանը պատասխանում է վարչապետ Դորեմիկինի եւ Սազոնովի անունից՝ հավատիացնելով, որ այս անգամ ոչ մի զիջում չի արվելու հայկական բա-

1 «Մշակ», 17 նոյեմբերի 1914, թ. 205:
2 Անդ, 10 նոյեմբերի 1914, թ. 229:
3 Տե՛ս «Մեծ պատերազմը եւ հայ ժողովուրդը», Կ. Պոլիս, 1920, էջ 5 - 7:

ռենորոգումների հարցում, սակայն ինքնավարության հարցն անպատասխան էր թողնվում[4]:

Ցարական Ռուսաստանը, հավատարիմ փորձված քաղաքականությանը, այս անգամ եւս սիրաշահում էր հայերին, որոնց համար դեռեւս Ներսես Աշտարակեցու ժամանակներից ճաշակած խաբկանքը այդպես էլ կարեւորագույն դաս չէր դառնում:

Արեւելահայ եւ արեւմտահայ մտավորական, քաղաքական շրջանակների մեծամասնությունը դարձյալ հավատով էր լցվել Ռուսաստանի նկատմամբ, որը նախորդ քաղաքական իրադարձությունների ակունքներից չէր բխում:

Արեւմտահայ քաղաքական մտքի կրողների՝ սկսվող կամավորական շարժման վերաբերյալ որդեգրած վերաբերմունքը միանշանակ չէր: **Թե՛ արեւելահայ եւ թե՛ արեւմտահայ քաղաքական միտքն այդ օրերին միաձուլված էր, քանզի հայ քաղաքական կուսակցություններում ընդգրկված էին արեւելահայ եւ արեւմտահայ բազմաթիվ գործիչներ: Ուստի, անհնար է խոսել արեւմտահայ քաղաքական մտքի մի ընդհանուր ուղղվածության մասին, այլ՝ առանձին գործիչների քաղաքական վերաբերմունքի: Այլ խոսքով՝ չի եղել արեւմտահայ քաղաքական հոսանք, որ հանդես գար առանձին դիրքորոշումով:**

Ճշմարտությունը պահանջում է շեշտել, որ կամավորական շարժման, ինչպես նաեւ դրան նախորդած Հայկական հարցի՝ մեծ տերությունների կողմից վերաբացման վերաբերյալ թե՛ հայ քաղաքական կուսակցությունների եւ թե՛ Գ. Պոլսի Պատրիարքարանի մոտեցումները գրեթե նույն էին: Մենք հատկապես առանձնացնում ենք այս երկուսը, քանզի հիմնականում դրանք էին արեւմտահայ քաղաքական մտքի կրողը: Անշուշտ, Պատրիարքարանն իր գործունեության եւ վերաբերմունքի դրսեւորման առումներով ավելի պահպանողական էր, բայց փաստերն այն համոզմունքն են առաջացնում, որ ի վերջո Զավեն պատրիարքը եւս, թերեւս ակամա, տուրք է տվել կուսակցական դիրքորոշումներին:

Կամավորական շարժումը սկսեց ձեւավորվել Կովկասից, հիմնականում արեւելահայ մտավորական եւ քաղաքական գործիչների՝ ռուսական քաղաքականության ներշնչած հերթական խաբկանքի ճաշակումով, որոնց մեջ գլխավոր դերակատարում ունեին Հ. Զավրիեւը, Ալ. Խատիսյանը, Խ. Կարճիկյանը, Գեւորգ Ե. Կաթողիկոսը եւ ուրիշներ: Իսկ արեւմտահայ մտավորական, կուսակցական գործիչների մեծամասնությունը գնաց նրանց հետեւից: Արդյունքում՝ թե՛ արեւելահայ եւ թե՛ արեւմտահայ քաղաքական ուժերը «Ռուս-թուրքական պատերազմի բռնկումով կրկին որդեգրեցին ռուսական կողմնորոշում»[5]:

Դաշնակցությունը, որ հայ քաղաքական ուժերի առաջատար կազմակերպությունն էր, պատերազմի նախօրյակին Էրզրումում գումարած իր 9-րդ ընդհանուր ժողովում (1914

4 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 709, թ. 65:

5 «Ակունք», Գիտական հոդվածների ժողովածու, թ. 1, Երեւան, 2011. տե՛ս **Ա. Ա. Ներսիսյան**, Առաջին Աշխարհամարտում հայ կամավորական շարժման սկզբնավորման պատմության դասավանդման հայեցակարգային հիմքերը, էջ 104:

թ. հուլիս) ընդունած որոշումներով, փաստորեն, արտահայտում էր նաեւ կուսակցության արեւմտահայ ներկայացուցիչների քաղաքական դիրքորոշումը գալիք պատերազմի նկատմամբ: Եւ սա այն պարզ պատճառով, որ ժողովին մասնակցում էին արեւմտահայ այնպիսի նշանավոր գործիչներ, ինչպիսիք էին Ռ. Զարդարյանը, Ա. Օխիկյանը, Մ. Թերլեմեզյանը, Համազասպը եւ այլք:

Ժողովն ընդունում է բավական իրատեսական որոշումներ, որոնք, ցավոք, տարբեր դրդապատճառներով հետագայում անտեսվում են: Դրանցից հատկապես կարեւոր էր այն, որ պատերազմի ժամանակ թե՛ արեւմտահայությունը եւ թե՛ արեւելահայությունը «պարտավոր է կատարել իր քաղաքացիական պարտքը պետության նկատմամբ»[6]:

Այս որոշումը դրվատելի էր երկու պատճառով. ա) թուրքերը ցանկանում էին, ինչպես վկայում է Կ. Սասունին. «...որ մենք ապստամբենք Արարատեան Հայաստանի մէջ, գործենք ռուսական բանակի կոնակէն, բացի օրինական զինուորներէ, կամաւորական գունդեր կազմակերպենք եւ Կովկասեան ճակատի վրայ արշաւենք»[7], բ) իսկ ռուսներն ուզում էին, որ հայերը գործեն իրենց բանակի կողքին՝ ընդդեմ թուրքերի:

Այս անելանելի իրավիճակից ելքը վերոհիշյալ որոշումն էր, որը, սակայն, խախտվեց հօգուտ Ռուսաստանի եւ թուրքերին տրամադրեց հայերի դեմ: Թեեւ, անհրաժեշտ է ավելացնել, որ ժողովի մասնակից որոշ արեւմտահայ գործիչներ (օրինակ՝ Համազասպը) հօգուտ ռուսական բանակի գործելու ջերմ կողմնակիցներ էին:

Կամավորական շարժմանը մասնակցելու վերաբերյալ դրական կողմնորոշում ունեին նաեւ արեւմտահայ այլ գործիչներ, չնայած չեն մասնակցել Ընդհանուր ժողովին: Բավական է հիշատակել Օսմանյան խորհրդարանի արդեն նախկին պատգամավոր Արմեն Գարոյին (Գարեգին Փաստրմաճյան):

Բավական հետաքրքիր է Կ. Պոլսի ՀՅԴ մարմնի (կոչվում էր Բյուրոյի հատված) վերաբերմունքը կամավորական շարժման նկատմամբ: Այնտեղ, օրինակ, կարեւորագույն տեղ էր զբաղեցնում այնպիսի ազդեցիկ ծագումով արեւելահայ քաղաքական գործիչ, ինչպիսին էր Ակնունին: Ուրեմն, դժվար է, ինչպես նշեցինք, այս պարագայում այս կոմիտեի դիրքորոշումը ներկայացնել սոսկ որպես արեւմտահայ գործիչների քաղաքական մոտեցում: **Հայաստանի ազատագրման շուրջ արեւմտահայ քաղաքական մտքի ձեւավորման վրա մեծ էր արեւելահայ քաղաքական մտքի ազդեցությունը, ուստի շատ արեւելահայեր, հաստատվելով Արեւմտյան Հայաստանում եւ Թուրքիայի այլ շրջաններում, ինքնաբերաբար հանդես էին գալիս նաեւ որպես արեւմտահայ քաղաքական մտքի կրողներ:**

Դաշնակցության՝ Կ. Պոլսի մարմնի դիրքորոշման մասին կարեւոր տեղեկություններ են հաղորդում Մալխասը եւ Կարո Սասունին: Մալխասի (Արտաշես Հովսեփյան) վկայությամբ՝ Կ. Պոլսում դիրքորոշումները կամավորական շարժման վերաբերյալ տարաբնույթ են եղել: Վերջինս լինում է Կ. Պոլսում եւ «Ազատամարտի» խմբագրատանը

6 ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 88, թ. 4:

7 **Կ. Սասունի**, Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ (1914 - 1918), Բոստոն, 1927, էջ 22:

պեսակցում է Արմեն Դարոյի, Բարսեղ Շահպազի, Սարգիս Մինասյանի եւ Հրաչ Թիրաքյանի հետ: Կ. Պոլսի մարմինը նիստ է գումարում, որի մասին Մալխասը գրում է. «Ինչպէս կերեւէր, անոնք պարակարծիք չէին կամաւորական շարժում մը առաջ բերելու մասին: Կը մնային միայն քանի մը հարցեր անմիջականօրէն կապուած այդ ձեռնարկին հետ: Պարզ էր ինքնին, որ կամաւորական շարժումը կրնար սկսիլ միայն Կովկասի մէջ: Իսկ ինչ պիտի լինէր Թուրքիոյ մէջ գտնուող ընդհանրապէս հայերու ու մասնաւորապէս դաշնակցականներու վերաբերմունքը Թուրքիոյ հանդէպ: Բոլորս ալ այն տեսակէտն ունէինք թէ՝ հայ ժողովուրդը պէտք է օրինապահ քաղաքացու դերին մէջ մնար ամէն տեղ, բայց մասնաւորապէս Թուրքիոյ մէջ»[8]:

Այսպիսով, Կ. Պոլսի հիշյալ ազդեցիկ արեւմտահայ գործիչները եւս դեմ չէին Կովկասում կամավորական շարժման սկսվելուն, բայց դրա հետ մեկտեղ ցանկանում էին օրինապահ քաղաքացու դերը պահպանել Թուրքիայում: **Անտեսվում էր այն, որ Կովկասում կամավորական շարժումը բացասաբար էր անդրադառնալու արեւմտահայերի օրինապահ կեցվածքի վրա:** Նրանք այդպես էին մտածում՝ ելնելով այն թյուր համոզմունքից, թե ռուսները շատ արագ կգրավեին Արեւմտյան Հայաստանը: Արմեն Դարոն գտնում էր, որ կամավորների թիվը պետք է հասցնել 30 հազարի, որոնք «պատերազմը յայտարարելուն պէտք է մտնեն երկիր, որպէս ռուսական բանակի յառաջապահներ»[9]:

Այսինքն՝ ինչպես նա, այդ թվում եւ շատ այլ գործիչներ թյուր պատկերացում ունեին ռուսական քաղաքականության մասին:

Այս ամենը վերաբերում է օգոստոս ամսին, բայց արդեն հոկտեմբերին Կ. Պոլսի մարմինը կարծես թե փոխում է իր դիրքորոշումը. այս մասին է վկայում Թիֆլիս ժամանած Կ. Սասունու տեղեկությունը: Նա հետեւյալն է գրում. «Ես հոկտեմբերի 12-ի կէսօրին Պոլսէն նաւ առած էի Տրապիզոն ելնելու եւ անկէ ալ Սասուն-Մուշ երթալու համար: Ինծի հետ կը տանէի ՀՅԴ Բիւրոյի (նկատի ունի ՀՅԴ Բյուրոյի Կ. Պոլսի հատվածը - Հ. Ս.) հրահանգ նամակները Էրզրում եւ Մուշ: Պոլսոյ եւ Թուրքիոյ դաշնակցական ղեկավար ընկերներու կարծիքով կամաւորական շարժման շուրջ շատ աղմուկ եւ շատ ցոյցեր էին, որ տեղի կ՚ունենային: Ընկերներն ինծի կը թելադրէին, հնարաւորութեան պարագային, Կովկասի վրայով անցնիլ եւ յայտնել Կովկասի մեր ղեկավարներուն, որ հրաժարուին ցուցական գործունէութենէ եւ գաղտնի աշխատանք կատարեն[10]»:

Բայց, երբ Կ. Սասունին հասնում է Թիֆլիս, արդեն ուշ էր. սկսվել էր հայերի կամավորական շարժումը, որը կրում էր քառասային բնույթ, իսկ Դաշնակցությունը սրտիպված խախտելով չեզոքության որոշումը՝ ձեռնամուխ էր եղել կամավորական գումարտակների ստեղծմանը:

Կամավորական շարժմանը դեմ էր Վանի ՀՅԴ կենտ. կոմիտեն, որի նշանավոր ներկայացուցիչներից Արամ Մանուկյանը գտնում էր, որ դա վտանգավոր է արեւմտահայության համար:

8 «Հայրենիք» օրաթերթ, օգոստոս 1942, թ. 5, Բոստոն:
9 Անդ:
10 **Կ. Սասունի**, նշվ. աշխ., էջ 32:

Վահան Փափազյանը, որ այդ օրերին Կ. Պոլսից անցել էր Վան, գրում է, որ կովկասահայ գործիչների՝ կամավորական շարժմանը հակվելու մասին իր զեկուցումը ճնշող տպավորություն է թողնում ընկերների վրա: «Անոնք, - գրում է նա, - թուրքահայ ժողովուրդի համար կորուստաբեր կը համարէին կամաւորական գունդերու կազմութիւնը եւ մանաւանդ գործուն մասնակցութիւնը՝ ենթարկուելով ռուսական բանակին»[11]: Ս. Վրացյանը գրում է. «Շուտով Վանից եկան Քաջազնունին եւ Խեչոն: Առաջինը խիստ հակառակ էր կամաւորական շարժման եւ պնդում էր, թէ Վասպուրականի բոլոր ընկերները հակառակ էին կամաւորական խումբերի կազմութեան, իսկ Խեչոն համամիտ չէր Քաջազնունուն»[12]:

Կամավորական շարժման վերաբերյալ նույն կարծիքն ուներ նաեւ Ռուբեն Տեր- Մինասյանը, որը Սասուն-Մուշի կուսակցական ղեկավարն էր: Վերջինս ինքնատիպ քաղաքական միտք ունեցող գործիչ էր եւ միակն էր, որ Էրզրումի՝ հիշատակված ընդհանուր ժողովում դեմ արտահայտվեց հօգուտ Ռուսաստանի շարժմանը եւ կողմ թուրքերի առաջարկին՝ կամավորական խմբեր կազմակերպել թուրքական բանակներին կից: Բայց նրա այդ առաջարկը նույնիսկ քվեարկության չդրվեց[13]: Ռուբեն Դարբինյանը (Արտաշես Չիլինկարյան) միանգամայն ճիշտ է գնահատել Ռուբեն Տեր-Մինասյանի դիրքորոշումը. «Ներկայի ակնոցով դիտելով անցեալի դէպքերը՝ կրնանք ըսել, որ Ռուբէնի այս տեսակէտը կամ ծրագիրը եւս աւելի առողջ, աւելի հեռատես եւ քաղաքականապէս աւելի ճիշտ էր, քան այն ճամբան, որուն հետեւեցաւ գրեթէ ամբողջ հայութիւնը ՀՅԴ գլխաւորութեամբ»[14]:

Բավարարվելով հիշյալ փաստերով՝ անհրաժեշտ ենք համարում այն հայեցակարգը մատուցել, համաձայն որի՝ **հայ քաղաքական միտքը ընդհանուր առմամբ դրական վերաբերմունք է դրսեւորել կամավորական շարժման նկատմամբ, եւ առանձին գործիչների բացասական վերաբերմունքը վճռորոշ չի եղել այդ շարժումը կասեցնելու տեսանկյունից:**

Կամավորական շարժման վերաբերյալ մյուս քաղաքական կուսակցությունների վերաբերմունքի մասին նույնպես կարելի է պնդել, որ այն մեկ ընդհանուր համոզմունքով չի դրսեւորվել: Դա ուներ իր դրդապատճառները, որոնցից նախ եւ առաջ պետք է առանձնացնել այն, որ 1896 թ. Լոնդոնի խորհրդաժողովում Հնչակյան կուսակցությունը պառակտվել էր, նույն թվականին Վանի ինքնապաշտպանությունից հետո գլխատվել էր Արմենական կուսակցությունը, որի անդամներից շատերը Ի. դարասկզբին Վանում մտան ՀՅԴ շարքերը, իսկ ոմանք միանալով վերակազմյալ հնչակյաններին՝ 1908 թվականին հիմք դրեցին Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցության (ՀՍՌԿ): Բայց այս իրադարձություններից հետո էլ որոշ արմենականներ շարունակեցին իրենց այդպես էլ կոչել: Նրանցից էր Արմենակ Եկարյանը, որը ելնելով Արմենական կուսակ-

11 **Վ. Փափազեան**, Իմ յուշերը, հ. Բ., Պէյրութ, 1952, էջ 283:
12 **Ս. Վրացեան**, Կեանքի ուղիներով, հ. Գ.,Պէյրութ, 1963, էջ 19:
13 Տե՛ս անդ, էջ 9:
14 **Ռուբէն**, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. Է., Լօս Անճելըս, 1951, էջ 126-127:

ցության ծրագրային դրույթներից, որոնք առավել իրապաշտական էին, քանզի բխում էին մեծ տերությունների՝ հայության նկատմամբ որդեգրած քաղաքականության երկդիմիության ճիշտ ընկալումներից, սխալ էր համարում կամավորական շարժումը հոգուտ ռուսների: Նա մասնավորապես հետևյալն է գրում. «Կովկասի մէջ Թուրքիոյ դէմ կռուելու նպատակաւ կամաւորական գունդեր կազմելու ռուսական քաղաքականութեան ներքին, չխոստովանուած դրդապատճառը ոչ թէ արեւմտահայոց փրկութիւնն էր, ինչպէս կեանքը ցոյց տուաւ արդէն, այլ այդ ճակատի վրայ ռուսական ուժերու անբաւարարութիւնը: Կազմուեցան կամաւորական գունդերը, եւ դաշնակցութիւնը, որ վարկաբեկ էր Ռուսիոյ մէջ եւ հալածուած, նորէն ջուրին երեսը ելաւ. իր հին խմբապետները գործի անցան, գործի անցաւ Գարօ Փասպրմաճեանը, մոռնալով, թէ ինք օսմանեան երեսփոխան էր, մոռնալով Թուրքիոյ իրականութիւնը, արեւմտահայութիւնը, Թուրքիոյ մէջ մնացած իր ընկերներն անգամ»[15]:

Հարկավ, Ա. Եկարյանը ճիշտ չի ներկայացնում ռուսական քաղաքականության պատճառները՝ կապված կամավորական շարժման խրախուսման հետ, բայց չի սխալվում նկատելով, որ լուրջ հաշվեկշռի չենթարկվեց արեւմտահայության փրկության առումով ունենալիք օգուտն ու վնասը:

Գրեթե նույն տեսակետն է արտահայտում արմենական հայտնի գործիչ Արտակ Դարբինյանը, որ գրում է. «Կամաւորական շարժումը էլ աւելի է բորբոքելու թուրքերի մինչեւ այժմ զսպուած բարբարոսական կիրքը, եւ այս անգամ թուրքահայութիւնը անխնայօրէն պէտք է ջարդուի ամէն տեղ, մանաւանդ որ ինքնապաշտպանութեան միջոցներէն լրիւ զուրկ է»[16]:

Ինչ վերաբերում է ՀՄՌԿ դիրքորոշմանը, ապա պետք է շեշտել, որ այն նույնպես որդեգրեց ՀՅԴ Էրզրումի Ընդհանուր ժողովի կարգախոսը եւ գիտակցելով, որ պատերազմը կարող է թուրքերի կողմից առիթ հանդիսանալ արեւմտահայության բնաջնջման համար, կանգնեց «օսմանյան հայրենիքի» պաշտպանութեան դիրքերում՝ հայերին կոչ անելով կատարել իրենց զինվորական պարտքը[17]: Բայց արդեն 1915 թ. գարնանը, երբ ՀՄՌԿ ղեկավարությունը տեղափոխվել էր Թիֆլիս, բախվելով ցեղասպանութեան փաստին՝ փոխեց իր տեսակետը կամավորական շարժման նկատմամբ եւ արեւմտահայությանը կոչ արեց դեմ կանգնել երիտթուրքական վայրագություններին՝ հրաժարվելով օրինապահ կեցվածքի նախկին կոչերից[18]:

Հնչակյան կուսակցության վերաբերյալ պետք է շեշտել, որ նրա կեցվածքը կամավորական շարժման նկատմամբ տեսականորեն հիմնավորող փաստեր գրեթե չկան: Բայց այս կուսակցության կողմից 6-րդ կամավորական գումարտակի կազմավորման հանգամանքը վկայում է, որ այն նույնպես դրական է վերաբերվել այդ շարժմանը:

Եւ վերջապես, կարեւոր ենք համարում Պատրիարքարանի քաղաքական վերա-

15 «Յուշեր Արմենակ Եկարյանի», Պէյրութ, 1985, էջ 150:

16 **Ա. Դարբինեան**, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, Փարիզ, 1947, էջ 254:

17 Տե՛ս «Վան-Տոսպ»,1914, թ. 40-89, էջ 435:

18 **Սուրեն Սարգսյան**, Հայ սահմանադրական Դամկավար Կուսակցություն (1908-1921), Երեւան, 2009, էջ 106:

բերմունքը կամավորական շարժման նկատմամբ: Պատրիարքարանը Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսի գլխավորությամբ այս շարժման նկատմամբ որդեգրել է բացասական կեցվածք, բայց նա իր գործունեությունը համաձայնեցնում էր հայ քաղաքական կուսակցությունների հետ: Բավական է նշել, որ 1914 թ. հոկտեմբերի 20-ին Զավեն արքեպիսկոպոսը հրավիրում է խորհրդակցություն, որին մասնակցում են հայ քաղաքական կուսակցությունների եւ տարբեր քաղաքական հոսանքների ներկայացուցիչներ, ոչ կուսակցական գործիչներ: Նրանց թվում էին՝ Վահրամ արք. Մանկունին, Պետրոս Հալաճյանը (իթթիհատի անդամ), Գրիգոր Զոհրապը, Բյուզանդ Քեչյանը, Համբարձում Պոյաճյանը (հնչակյան), Վարդգես Սերենկյուլյանը (դաշնակցական), Տիրան Քելեկյանը (ՀՍՌԿ), Հարություն Շահրիկյանը (դաշնակցական) եւ ուրիշներ: Վերջիններս հանձնարարեցին Պատրիարքարանին եւ Ազգային վարչությանը բարվոք հարաբերություններ մշակել իթթիհաթի հետ եւ «Շրջաբերական հրահանգ մը ղրկել անմիջապէս բոլոր գաւառները եւ հրաւիրել ժողովուրդը կատարել իր պարտականութիւնը»[19]:

Ավելին, պատրիարքը այցելում է օսմանյան ներքին գործերի եւ արդարադատության նախարարներին՝ հավաստիացնելու, որ հայ ազգը նվիրված է «օսմանյան հայրենիքին»[20]:

Պատերազմող կողմերի նկատմամբ չեզոքության եւ սեփական անվտանգության մասին կոչերով էր հանդես գալիս նաեւ Գր. Զոհրապը: Սակայն, անհնար էր շրջել պատմության անիվը: Ռուսական մութ քաղաքականությունն արդեն արել էր իր գործը, եւ կամավորական շարժումն ընթացք առավ՝ ակամայից ներառելով հայ քաղաքական գործիչների, դյուրահավատ հայրենասերների:

Ամփոփելով՝ անհրաժեշտ ենք համարում հետեւյալ եզրակացությունները կատարել.

ա. Կամավորական շարժման վերաբերյալ հայ քաղաքական միտքը չի ունեցել մեկ ընդհանուր ուղղվածություն:

բ. Չի եղել արեւմտահայ առանձին քաղաքական հոսանք կամ կազմակերպություն, որը կամավորական շարժման նկատմամբ իր վերաբերմունքով լիներ միապարը:

գ. Սկզբնական շրջանում կարծես թե ընդհանրության է հասել այն գաղափարը, որ չպետք է գնալ այդ շարժմանը, այլ պահպանել չեզոքություն, բայց դա եղել է տեսականորեն, իսկ գործնականում մեծ է եղել հակվածությունը դեպի կամավորական շարժումը՝ պայմանավորված Արեւմտյան Հայաստանի շուտափույթ ազատագրման սին հույսերով:

---

19 **Զաւէն արքեպիսկոպոս**, Պատրիարքական յուշերս, վաւերագրեր եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, էջ 40-50:

20 Անդ, էջ 75: